

بررسی مشروعیت آزمایش‌های هسته‌ای از دیدگاه حقوق بین‌الملل

آزیتا وهابی آزاد^۱

تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۳/۱۲

تاریخ تأیید مقاله: ۸۸/۴/۲۸

صفحات مقاله: ۱۰۵-۱۳۶

چکیده

نظم عدم اشاعه و خلع سلاح هسته‌ای با این هدف انجام آزمایش‌های هسته‌ای را محدود یا ممنوع کرده است که از گسترش افقی و عمودی تسلیحات اتمی جلوگیری کند. جامعه بین‌المللی در جهت ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای اقداماتی انجام داده است که با تصویب معاهداتی گاه به صورت نسبی و گاه به صورت مطلق درصدد برجسته نمودن این ممنوعیت است. معاهده منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای در این میان از جمله معاهداتی است که هر نوع آزمایش اعم از صلح‌آمیز و غیرصلح‌آمیز را ممنوع اعلام کرده است. از بعد خلع سلاح در زمینه ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای قائل به شکل‌گیری عرف بین‌المللی نیستیم چراکه رویه‌های قضایی موجود و قطعنامه‌های صادره در مورد آزمایش‌های هسته‌ای کره شمالی و هند و پاکستان حکایت از عدم شکل‌گیری عرف بین‌المللی در این زمینه دارد. انجام انفجارهای هسته‌ای با قواعد حقوق بین‌الملل محیط زیست و قواعد حقوق بشر و بشردوستانه بین‌المللی مطابقت و سازگاری ندارد.

* * * * *

کلید واژگان

نظام عدم اشاعه، خلع سلاح هسته‌ای، عرف بین‌المللی، انفجارهای هسته‌ای، حقوق بشر و بشردوستانه بین‌المللی.

مقدمه

در یک نگرش جامع این گونه می‌توان اظهارنظر کرد که انرژی حاصل از اتم و گسترش آن در پهنه گیتی دقیقاً در موضع تمثیل به استفاده از ابزاری تیز همانند چاقو می‌ماند که می‌تواند چنانچه در دست خردمندی فرزانه باشد در جهت نفع و سود جامعه از آن بهره جوید و با کاربری درست از مشکلات و معضلات جامعه بکاهد و چنانچه از این موضع عدول شود، همان ضرب‌المثل معروف فارسی است که تیغ در دست زنگی مست قرار می‌گیرد. با این توجیه و تفسیر که توان‌فزون، قدرت گسترده و پهنه گسترده فن‌آوری اتمی به گونه‌ای است که جبران خسارت محال است. مصداق بارز آن، فجایع دردناک هیروشیما و ناکازاکی است که در آخرین روزهای جنگ جهانی دوم فجایع انسانی را به بار آورد که هنوز زخم آن التیام نیافته است.

در این واقعه هولناک که جدال سران کشورها بود ملت‌ها با یکدیگر تخاصم نداشتند. سردمداران، لگام قدرت را در اختیار خویش گرفته بودند. در طول تاریخ و فراز و نشیب آن در روابط میان ملت‌ها، فارغ از اینکه در مبادی حقوق بین‌الملل و روال تدوین شده آن تحقق یافته باشد و یا به موجب حقوق عرفی در بین روابط دولت‌ها تبلور پیدا کرده باشد، شاخصه‌هایی به عنوان پیش‌زمینه امنیت و اعتبارات دولت مواجهه با اصول غیرقابل انکاری هستیم که تداوم، بقا و حیات دولت‌ها چه از موضع نگرش رئالیستی و واقعیت‌های عینی و چه از موضع نگرش اعتباری، دولت‌ها به آن اعتبار و اهمیت دهند. یکی از شاخصه‌های تعیین کننده حفظ امنیت، حدود و حفظ تمامیت سرزمین است. در این جهت بر مبنای

قدرت نظامی و با امکانات بالقوه دولت‌ها تغییراتی ایجاد شده است. فن‌آوری‌ها در زمره اهرم‌های این پیشرفت و توسعه تلقی می‌شود. متأسفانه روند رقابت تسلیحاتی از قرن ۱۹ روند شتاب‌پذیر به خود گرفت به گونه‌ای که تیر و کمان جای خود را به تفنگ‌ها سپرد و تفنگ‌ها جایگاه خود را به توپ‌ها سپردند. در این شرایط نفر و انسان تعیین‌کننده بود اما دیری نپایید که علم انسانی به ورطه‌ای گام نهاد که توانست بدون مقابله و ضرورت نیروی انسانی به تخریب گسترده و تهاجم بی‌کران دست یازد. کشف دینامیت، ساخت نارنجک و فرزند ناخلف همه این‌ها بمب اتمی نمودار این روند غم‌بار است. بشر پس از چشیدن طعم اقتدار و قدرت با دستیابی و کشف اتم راه‌های تولید سلاح‌های حاصل از اتم را مورد آزمایش قرار داد و با انجام انفجارهای هسته‌ای در کنار استفاده و کاربرد سودآور انرژی هسته‌ای سعی در تولید و گسترش این نوع سلاح‌ها داشت.

در این مقاله با در نظر گرفتن اثرات سوء و زیانبار انفجار هسته‌ای در کنار استفاده مثبت از این انرژی سعی شده است بررسی شود که آیا انجام انفجار اتمی و آزمایش‌های هسته‌ای از نظر حقوق بین‌الملل مشروع است یا نامشروع و حقوق بین‌الملل فعلی محدودیتی بر این انفجار قائل شده است یا نه.

بررسی ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای در پرتو نظام عدم گسترش و خلع سلاح هسته‌ای

۱-۱- مفهوم عدم گسترش و خلع سلاح هسته‌ای

منع اشاعه هسته‌ای^۱ به معنی عدم پراکندگی، عدم گسترش، و عدم شیوع سلاح هسته‌ای در نظر گرفته شده است و از نظر حقوقی عدم اشاعه هسته‌ای به معنی ممنوعیت انتقال تسلیحات هسته‌ای و عدم انتقال آن از یک کشور به کشور

1 - Nuclear non proliferation

دیگر در قالب معاهدات در نظر گرفته شده است. (Bryan, F49511) خلع سلاح در معنای لغوی به معنی انهدام کامل تسلیحات است و به مفهوم تحدید، کنترل و کاهش ابزار جنگ است خواه این ابزار نیروی انسانی باشد و یا نیروی مادی. دایره‌المعارف آمریکا خلع سلاح را ایجاد محدودیت، کاهش یا از بین بردن سلاح‌های ملی یا انواع بخصوصی از تسلیحات و قائل شدن ترتیباتی برای استفاده از سلاح دانسته است. (مدنی، ۱۳۶۰: ۱۴) از نظر حقوقی خلع سلاح هسته‌ای به معنی این است که دولت‌ها از به دست آوردن توان تولید و فرآوری سلاح‌های هسته‌ای یا دستیابی به این‌گونه سلاح به هر طریق ممکن خودداری کنند و آن دسته از دولت‌های برخوردار از توان و استعداد تهیه و تولید این سلاح‌ها از قابلیت‌های خود در این زمینه استفاده نکنند.

غالب‌ترین معاهده در زمینه جلوگیری از گسترش سلاح‌های هسته‌ای معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای^۱ است. این پیمان دولت‌های طرف معاهده را به دو دسته دولت‌های دارنده و دولت‌های فاقد سلاح‌های هسته‌ای^۲ تقسیم کرده است. این پیمان یک قرارداد مهم بین‌المللی است که سه هدف اساسی جلوگیری از توسعه سلاح هسته‌ای و فناوری هسته‌ای برای مصارف نظامی، افزایش همکاری بین‌الملل در زمینه انرژی اتمی برای مصارف صلح‌آمیز و خلع سلاح هسته‌ای برای حصول به خلع سلاح کامل و عمومی را دنبال می‌کند. به موجب ماده ۱ معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای «دولت‌های هسته‌ای متعهد شده‌اند از واگذاری مستقیم و غیرمستقیم سلاح‌های هسته‌ای یا ادوات انفجاری دیگر به هر که باشد خودداری بورزند و در هیچ صورتی دولت‌ها غیرهسته‌ای را در ساخت این سلاح یا سایر ادوات انفجاری هسته‌ای یا تحصیل

1 - Non Proliferation of Nuclear Treaty (NPT)

2 - Nuclear States

این نوع سلاح‌ها و نظارت بر آن‌ها یاری نکنند.» آنچه از مفاد این ماده استنباط می‌شود این است که انتقال مالکیت یا کنترل سلاح‌های هسته‌ای و ادوات انفجاری هسته‌ای به دولت‌های غیرهسته‌ای ممنوع شده است، ولی هیچ منعی بر استقرار و انبار کردن این‌گونه سلاح‌ها توسط دولت‌های هسته‌ای در خاک دولت‌های غیرهسته‌ای ایجاد نمی‌کند و این چیزی است که در دوران جنگ سرد اتفاق افتاد و دو ابرقدرت (آمریکا و شوروی) اقدام به استقرار و انبار کردن سلاح‌های خود در خاک کشورهای غیرهسته‌ای نمودند.

به موجب ماده ۲ معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای: «دولت‌های غیرهسته‌ای نیز متعهد شدند از قبول انتقال مستقیم یا غیرمستقیم این سلاح‌ها و ادوات، نظارت بر آن‌ها و یا ساخت و یا تحصیل آن سلاح‌ها و ادوات امتناع بورزند و برای به دست آوردن یا دریافت آن‌ها خواستار هیچ کمکی نشوند.» (فلسفی، ش ۹: ۱۵) تعهد به انصراف و محرومیت همه جانبه از دستیابی به سلاح‌های هسته‌ای در واقع قلب پیمان به شمار می‌رود و هدف از انعقاد معاهده همین بوده است که در ماده ۲ این معاهده گنجانده شده است. بنابراین به نظر می‌رسد هدف جامعه بین‌المللی، خلع سلاح کامل و عمومی است که به مرور زمان براساس رفتار کشورهای قدرتمند و ایجاد بی‌اعتمادی بین‌المللی به کنترل تسلیحات تغییر یافته است. از این رو، کنترل تسلیحات یک هدف دراز مدت در جهت منافع اقتصادی، سیاسی کشورهای صنعتی بویژه ۵ عضو دائم شورای امنیت است و این مقصود از رهگذر منع صدور دانش فنی در لوای مقررات بین‌المللی در شعار صلح امنیت بین‌المللی دنبال می‌گردد.

۲-۱- نظام عدم اشاعه و خلع سلاح و ارتباط آن با آزمایش‌های هسته‌ای:

از آنجا که آزمایش‌های هسته‌ای موجب گسترش افقی و عمودی تسلیحات اتمی می‌شود نظام عدم اشاعه و خلع سلاح هسته‌ای در جهت جلوگیری از

گسترش این سلاح‌ها سعی در حفظ صلح و امنیت بین‌المللی دارد. بنابراین جهت روشن شدن رابطه بین این نظام و آزمایش‌های هسته‌ای مفاهیم ذیل بررسی می‌شود.

۱-۲-۱- سلاح‌های هسته‌ای و اثرات آن‌ها

سلاح‌های هسته‌ای هرگونه سلاحی است که یک سوخت هسته‌ای یا ایزوتوپ-های رادیواکتیو داشته باشد یا نوعی تعبیه شده باشد که بتواند آن‌ها را داشته یا مصرف نماید و در اثر انفجار و یا سایر تغییرات هسته‌ای کنترل نشده یا در اثر رادیواکتیویته ناشی از سوخت هسته‌ای یا ایزوتوپ‌های رادیواکتیو بتواند تخریب جمعی، خسارت عمومی یا مسمومیت جمعی ایجاد کند. (ساعد، ۱۳۸۶: ۵۵) سلاح هسته‌ای از آنجا که دارای قدرت تخریبی فوق‌العاده، قدرت گرمایی فراوان و تخریب محیط زیست و تأثیر زیاد بر نسل‌های آینده است در زمره سلاح‌های کشتار جمعی درآمده است. سلاح‌های هسته‌ای با آلوده ساختن محیط زیست تمام موجودات زنده، خاک، هوا را مورد حمله و تحت تأثیر قرار می‌دهد و اثرات مخرب این سلاح به زمان حمله و لحظه انفجار محدود نمی‌شود. غیر از افراد بی‌شماری که در لحظه انفجار جان خود را از دست می‌دهند انس‌ان‌های زیادی در اثر ابتلا به بیماری‌های پوستی و... جان خود را از دست می‌دهند. (عسگری)

۱-۲-۲- آزمایش و انفجار هسته‌ای و اهداف آزمایش‌های هسته‌ای

انفجار اعم از عادی یا هسته‌ای عبارت است از رهایی مقدار زیادی انرژی در مدت زمانی بسیار کوتاه و در فضای محدود. در انفجار هسته‌ای حرارت و فشار حاصل به اندازه‌ای است که جرم بمب و همه مواد موجود در فضای مزبور را در آن واحد به صورت توده‌ای از گاز داغ ملتهب و فشرده درآورده و تشکیل گوی آتشی می‌دهد که در حدود چند میلیون درجه حرارت دارد. این گوی آتشین بلافاصله انبساط پیدا می‌نماید و به لایه‌های جو صعود می‌کند. انبساط سریع گوی آتشین فشار اطراف خود را بالا می‌زند و موج انفجاری بسیار

شدیدی با موج ضربه فوق‌العاده در زمین یا آب یا در زیر زمین ایجاد می‌کند که اثر تخریبی مربوط به آن‌هاست.

آزمایش‌های هسته‌ای به انواع آزمایش‌های صلح‌آمیز یا غیرنظامی و غیرصلح‌آمیز یا نظامی، آزمایش‌های انفجاری و غیرانفجاری تقسیم شده است که هر کدام از آن‌ها در هدف و نوع کاربرد با یکدیگر متفاوت‌اند. در مورد صلح‌آمیز است یا غیرصلح‌آمیز آزمایش هسته‌ای هر کشور باید یادآور شد که معاهده (ان.پی.تی) در سال ۱۹۶۸ نظامی را برای جداسازی فعالیت‌های هسته‌ای صلح‌آمیز و غیرصلح‌آمیز در نظر گرفته است که تا حدودی به روشن شدن موضوع کمک می‌کند. به موجب این معاهده از تاریخ لازم‌الاجرا شدن آن معاهده تولید و اشاعه سلاح‌های هسته‌ای دیگر جایز نیست و کشورهایی که فاقد چنین سلاح‌هایی هستند دیگر نمی‌توانند چنین سلاحی را تولید نمایند یا به هر نحوی به آن دست پیدا کنند. تشخیص اینکه چه کشوری مرتکب فعالیت هسته‌ای غیرصلح‌جویانه شده است با آژانس بین‌المللی انرژی اتمی است در حال حاضر تنها معیار و مرجع صالح بین‌المللی در این خصوص مقررات معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای و آژانس بین‌المللی انرژی اتمی است.

پس از بررسی مفهوم آزمایش‌های هسته‌ای و انواع آزمایش‌های هسته‌ای لازم است خاطرنشان شود که از نظر کارشناسان، هدف از انجام آزمایش هسته‌ای، دستیابی به سلاح‌های هسته‌ای و توسعه این سلاح‌هاست و ممانعت از انجام آزمایش‌های هسته‌ای راهی برای ممانعت از دستیابی، توسعه، و نگهداری سلاح‌های هسته‌ای محسوب می‌گردد اما در اثر مطالعات صورت گرفته اینگونه نتیجه‌گیری شده است که لازم نیست هر انفجار هسته‌ای به تولید سلاح هسته‌ای بینجامد. تعداد زیادی از انفجارهای هسته‌ای برای مقاصد صلح‌آمیز و تحقیقات پایه‌ای صورت می‌گیرد. امروزه بر اثر گسترش علوم و فنون، دولت‌های توسعه یافته بدون توسل به آزمایش‌های فیزیکی و حتی با انجام آزمایش‌های خاص غیر از انفجار، روند توسعه و تکمیل سلاح‌های هسته‌ای خود را پیگیری می‌کنند. در

زمینه آزمایش‌های غیرانفجاری هم مجموعه‌ای از فنون پیشرفته وجود دارد که می‌تواند توسعه سلاح‌های هسته‌ای را موجب شود. پس هدف از ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای:

۱ - جلوگیری از گسترش سلاح‌های هسته‌ای از طریق ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای

۲ - گامی تدریجی در جهت خلع سلاح هسته‌ای

این دو هدف در معاهده منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای و معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای نمود پیدا کرده است. در مقدمه معاهده منع جامعه آزمایش‌های هسته‌ای آمده است که هدف این معاهده «پیشبرد خلع سلاح کامل و عمومی» از طریق مقررات معاهده است. معاهده منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای همه انفجار هسته‌ای اعم از صلح‌آمیز و غیرصلح‌آمیز را ممنوع اعلام کرده است بدون توجه به اینکه دولت انجام دهنده این آزمایش جزء کدام دسته از کشورهای دارا یا ندار هسته‌ای باشد. اما در عوض تا آنجا که انتظار می‌رفت معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای در این زمینه موفق عمل نکرده است؛ چراکه ماده ۵ معاهده (ان.پی.تی) اقداماتی را پیش‌بینی کرده است که به موجب آن استفاده صلح‌جویانه از انفجارهای هسته‌ای اجازه داده شده است ولی معاهده منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای هر نوع آزمایش اعم از صلح‌آمیز و غیرصلح‌آمیز را ممنوع اعلام کرده است. بنابراین، در صورت لازم‌الاجرا شدن معاهده منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای، ماده ۵ معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای نسخ خواهد شد.

۳-۱- تلاش‌های حقوق بین‌الملل قراردادی در جهت ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای

۱-۳-۱- عدم اشاعه و خلع سلاح هسته‌ای از طریق ممنوعیت نسبی و مطلق

آزمایش‌های هسته‌ای

اندکی بعد از آغاز نخستین آزمایش‌های هسته‌ای که به تولید این سلاح

کشتار جمعی منجر شد در سطح بین‌المللی تلاش‌هایی با اهداف متفاوت گاه با هدف صلح‌طلبی و گاه با هدف ممانعت از گسترش این سلاح به سایر کشورها صورت گرفت. مهم‌ترین این تلاش‌ها در قالب معاهدات بین‌المللی تجلی یافته است که گاهی به صورت مطلق و گاهی به صورت نسبی تولید سلاح‌های هسته‌ای و انجام انفجار هسته‌ای را ممنوع کرده است. معیار نسبی و مطلق بودن ممنوعیت و تلاش‌های بین‌المللی در جهت ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای این است که در مواردی ممنوعیت انجام آزمایش‌های از نظر قلمرو جغرافیایی محدود شده است و در معاهده‌ای که به طور مطلق آزمایش‌های هسته‌ای را ممنوع اعلام کرده است هر نوع آزمایش اعم از صلح‌آمیز و غیرصلح‌آمیز و در هر محیط جغرافیایی و در هر شرایطی ممنوع اعلام گردیده است.

تنها معاهده‌ای که به صورت مطلق از انجام آزمایش‌های هسته‌ای جلوگیری می‌کند «معاهده منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای»^۱ است که در تاریخ دهم سپتامبر ۱۹۹۶ (۱۹ شهریور ۱۳۷۵) طی قطعنامه شماره ۵۰/۲۴۵ مجمع عمومی با اکثریت قاطع به تصویب اعضای سازمان ملل متحد رسید و در ۲۴ سپتامبر ۱۹۹۶ جهت امضای همه کشورها مفتوح گردید. این معاهده شامل یک مقدمه و ۱۷ ماده و یک پروتکل و دو ضمیمه است. اهداف در مقدمه بیان شده است. در ماده ۱ ایجاد یک سازمان بین‌المللی در زمینه منع کامل آزمایش‌های هسته‌ای در وین اتریش پیش‌بینی شده است که دارای ۳ رکن است: کنفرانس عمومی، شورای اجرایی، و دبیرخانه فنی. قرارداد پس از ۱۸۰ روز از تاریخ انتشار چهل و چهارمین سند امضا و تصویب لازم‌الاجرا می‌شود. (ملک‌محمدی، ۱۳۷۰: ۱۳) اما معاهداتی که به صورت نسبی از انجام آزمایش‌های هسته‌ای ممانعت می‌کنند عبارت‌اند از:

^۱ - CTBT

۱ - معاهده جنوبگان

از نظر اهمیت فوق‌العاده قاره جنوبگان برای جامعه بین‌المللی و بشریت به دلیل جنبه‌های متعدد علمی، محیط زیستی و امکانات بالقوه منابع غذایی و معدنی این قاره باید در جهت منافع همه بشریت، برای همیشه در خدمت اهداف صلح‌جویانه باشد و نباید عرصه یا هدف منازعات بین‌المللی قرار گیرد.

۲- معاهده تحدید آزمایش‌های هسته‌ای (۱۹۶۳)

در ۵ اوت ۱۹۶۳ معاهده منع جزئی آزمایش‌های هسته‌ای در جو، ماورای جو و زیر آب توسط انگلستان، اتحاد جماهیر شوروی و ایالات متحده به امضا رسید. این نخستین معاهده‌ای بود که به‌طور غیرمستقیم گسترش سلاح‌های هسته‌ای را تحت تأثیر محدود کننده قرار می‌داد ولی امکان انجام آزمایش‌های زیرزمینی باقی بود.

۳- معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای

این معاهده در سال ۱۹۶۸ منعقد شد و در سال ۱۹۷۰ لازم‌الاجرا گردید. تلاش این معاهده آن بود که از گسترش سلاح‌های هسته‌ای جلوگیری به عمل آید.

۴- معاهده راروتونگا

در سال ۱۹۸۵ معاهده منطقه عاری از سلاح‌های هسته‌ای اقیانوس آرام جنوبی موسوم به راروتونگا^۱ جهت امضا در راروتونگا واقع در جزایر کوک مفتوح گردید. در ماده ۶ این معاهده دولت‌های عضو از انجام تمام آزمایش‌های هسته‌ای حتی آزمایش‌های صلح‌آمیز منع شده‌اند. ممنوعیت این آزمایش‌ها از این روست که اصولاً مبنای انعقاد معاهده راروتونگا و ایجاد منطقه عاری از سلاح‌های هسته‌ای در اقیانوس آرام جنوبی، در پی تداوم آزمایش‌های هسته‌ای فرانسه در این منطقه بوده است. (ساعد، ۱۳۸۶: ۶۸)

1 - Rarotunga Treaty

۱-۴- ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای در پرتو قواعد حقوق بین‌الملل عرفی

۱-۴-۱- تعریف عرف

برای اینکه روشن شود ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای به قاعده عرفی تبدیل شده است یا نه ابتدا لازم است که عرف تعریف شود. از نظر بعضی از حقوقدانان عرف تعریف خاصی ندارد و به عنوان رویه پذیرفته شده‌ای که به صورت قانون درآمده است ارائه می‌شود. (ثریایی آذر، ۱۳۸۲: ۵۷) عرف قاعده‌ای است که به دنبال تکرار رفتارهای یکسان شکل گرفته و ایجاد التزام کرده است. در روابط بین‌المللی عرف زمانی شکل می‌گیرد که رویه و عملکرد با شمول یکسان و همه جانبه خود به اندازه کافی ریشه دوانیده، به طوری که در آن رویه ثبات منافع موجود مشهود بوده و چون عنصری از نظام حقوقی مورد پذیرش عموم کشورها قرار گرفته باشد. (ناصری، ۱۳۸۶: ۴۲)

۱-۴-۲- رأی مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری (۱۹۹۶)

مسئله مشروعیت به کارگیری سلاح‌های هسته‌ای، درست پس از اولین استفاده از آن مطرح شد. نابودی شهرهای هیروشیما و ناکازاکی در روزهای ششم و نهم اوت ۱۹۴۵ با بمب‌های اتمی آمریکایی وجدان جهانیان را آزرده و خشم و بیزارای همگان را برانگیخت. در ۸ ژوئیه ۱۹۹۶ دیوان بین‌المللی دادگستری نظر مشورتی خود را در مورد مشروعیت یا عدم مشروعیت تهدید یا توسل به سلاح‌های هسته‌ای صادر نمود. (Buisson: 520) دیوان به این نتیجه رسید که «نه حقوق بین‌الملل عرفی و نه حقوق بین‌الملل عهدنامه‌ای، حاوی ممنوعیت کامل و جهانی تهدید یا استفاده از سلاح‌های هسته‌ای نیستند.» قضات این دیوان به اتفاق آرا اعلام نمودند که چنین تهدید یا استفاده‌ای می‌بایست منطبق بر مقتضیات حقوق مخاصمات مسلحانه خصوصاً اصول و قواعد حقوق بین‌الملل بشردوستانه باشد. دیوان پس از اینکه به این نتیجه رسید که هیچ ممنوعیتی قراردادی جامع و جهانی در مورد کاربرد یا تهدید به کاربرد سلاح‌های

هسته‌ای وجود ندارد به بررسی حقوق بین‌الملل عرفی پرداخت. در این میان دولت‌های طرفدار عدم مشروعیت توسل به سلاح‌های هسته‌ای مدعی وجود قاعده‌ای عرفی مبنی بر چنین منعی بودند و برای اثبات این ادعا به رویه مستمر عدم استفاده از این سلاح‌ها از سال ۱۹۴۵ تاکنون اشاره کردند. در مقابل، دولت‌هایی که طرفدار مشروعیت توسل به این سلاح‌ها بودند، در بعضی شرایط برای اثبات ادعای خود به دکترین بازدارندگی استناد می‌کنند. به عقیده این عده، عدم توسل به این سلاح‌ها از جنگ جهانی دوم، نه به واسطه یک عرف موجود یا در حال تکوین، بلکه صرفاً به این دلیل است که شرایطی که چنین استفاده‌ای را توجیه‌پذیر سازد به وجود نیامده است. (البرزی، ۱۳۸۳: ۱۳)

به طوری که پیداست رأی دیوان مشروعیت یا فقدان مشروعیت کاربرد سلاح‌های هسته‌ای را مدنظر قرار داده و در مورد ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای هیچ اشاره نشده است. ولی در این پژوهش با توجه به اثرات سلاح‌های هسته‌ای و آزمایش‌های هسته‌ای که همانا: ۱- اثرات مخرب، گسترده و درازمدت و ویرانگری‌های شدید بر روی محیط زیست و انس‌آن‌ها ۲- اثر گرمایی و حرارتی با قدرت بیش از میلیون‌ها برابر قوی‌ترین کلاسیک ۳- اثر انفجاری یا موج که در آن موج و باد ناشی از انفجارها باعث ورود آسیب به قلب و ریه انس‌آن‌ها می‌شود. ۴- ناقص صلح و امنیت بین‌المللی می‌باشند، این مصادیق بین کاربرد سلاح‌های هسته‌ای و آزمایش‌های هسته‌ای ملاک واحد گرفته شده است و با توجه به اینکه دیوان در مورد منع کاربرد سلاح‌های هسته‌ای قائل به شکل‌گیری قاعده عرفی نیست پس می‌توان نتیجه گرفت که در مورد ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای هم قاعده عرفی شکل نگرفته است.

۱-۴-۳- قضیه آزمایش‌های هسته‌ای هند و پاکستان و کره شمالی

هند در ۲۱ اردیبهشت ۱۳۷۷ مصادف با ۱۱ می ۱۹۹۸ با پنج آزمایش هسته‌ای روندی را آغاز کرد که زمینه‌های انجام آن از سال‌ها پیش فراهم شده

بود. به دنبال آزمایش‌های هسته‌ای هند، پاکستان در می ۱۹۹۸ با شش آزمایش هسته‌ای تلاش نمود تا موازنه خود را با دهلی نو حفظ نماید. در واقع هدف پاکستان از آزمایش‌های هسته‌ای علاوه بر حفظ توازن هسته‌ای، کسب پرستیژ بین‌المللی و سرپوش گذاشتن بر مشکلات داخلی بود.

متعاقب آزمایش‌های هسته‌ای هند و پاکستان بسیاری از کشورها موضع‌گیری منفی داشتند و آن‌ها را محکوم کردند و شورای امنیت نیز با صدور قطعنامه چند روز پس از این آزمایش‌ها آن را محکوم کرد. کره شمالی نیز در ۹ اکتبر ۲۰۰۶ آزمایش هسته‌ای خود را انجام داد. آزمایش هسته‌ای کره شمالی با محکومیت سریع جهانی روبه‌رو شد. شورای امنیت به سرعت تشکیل جلسه داد و آمریکا طرح تشدید محاصره دریای پیونگیانگ را مطرح کرد و حتی روسیه و چین که در گذشته از متحدان کره شمالی بودند آزمایش هسته‌ای کره شمالی را محکوم کردند. با این حال کره شمالی به هیچ‌کدام از نظریه‌ها و توصیه‌های خارجی اعتنا نکرد و برنامه‌های هسته‌ای خود را تداوم بخشید. (غریب‌آبادی، ۱۳۸۲: ۸۰)

به نظر نگارنده اینکه عده‌ای عقیده دارند با توجه به اینکه هند و پاکستان عضو معاهده منع گسترش و منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای نیستند ولی شورای امنیت با صدور قطعنامه‌ای درخواست توقف این آزمایش‌های را می‌کند و همچنین آزمایش هسته‌ای کره شمالی با محکومیت جهانی روبه‌رو شده و در شورای امنیت قطعنامه صادر کرده است پس می‌توان این موارد را دلیل بر عرفی بودن ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای دانست یعنی این قضایا از نظر شورای امنیت ممنوع تلقی شده و بنابراین نتیجه می‌گیرند که عرف ممنوع کننده بین‌المللی هم شکل گرفته است جای بحث فراوان دارد. چنین برداشتی از تصمیم شورای امنیت صحیح نیست چون محکومیت آزمایش‌های هسته‌ای هند و پاکستان و کره شمالی از طریق قطعنامه‌های شورای امنیت نه از این جهت بوده که آزمایش‌های هسته‌ای صورت گرفته، عملی نامشروع و ممنوع است، بلکه از

این نظر که آزمایش‌های هسته‌ای مذکور صلح و امنیت بین‌المللی را تهدید کرده است محکوم گردیده‌اند و دلیل بر تلقی عرفی بودن از طرف شورای امنیت نیست. از استدلال‌های دیگری که گویای عدم شکل‌گیری عرف در مورد ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای است این است که وضعیت معاهده منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای معلق است؛ چگونه می‌توان از معاهده‌ای که وضعیت مشخص ندارد انتظار داشت که به صورت عرف درآمدی باشد و سرانجام از آنجا که ایرادات اساسی و بنیادی بر مفاد معاهده منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای وارد است و تا زمانی که این ایرادات برطرف نگردد و جنبه تبعیض‌آمیز این معاهده رفع نگردد، از طرق مختلف می‌توان مانع از عرفی شدن محتوای این معاهده نابرابر شد و عدم پذیرش این معاهدات از طرف تعداد زیادی از کشورها و قدرت‌های هسته‌ای می‌تواند یکی از این طرق مخالفت و جلوگیری از عرفی شدن ممنوعیت آزمایش اتمی خواهد بود.

ممنوعیت و محدودیت آزمایش‌های هسته‌ای در چارچوب مقررات حقوق بین‌الملل محیط زیست

۱-۲- تعریف حقوق بین‌الملل محیط زیست و هدف آن

محیط زیست^۱ به معنای امروزی در بسیاری از زبان‌ها یک اصطلاح نو و تازه است و سابقه و کاربرد آن در فرانسه به قرن دوازدهم برمی‌گردد. محیط زیست را می‌توان به یک محدوده و به یک منطقه محدود یا تمام یک سیاره و حتی به فضای خارجی که آن را احاطه کرده است اطلاق کرد. (امیرارجمند، ش ۱۵: ۳۲۷)

حقوق بین‌الملل محیط زیست به عنوان یکی از جدیدترین شاخه‌های حقوق

۱- ر.ک به: الکساندر کیس، حقوق محیط زیست، ترجمه محمدحسن حبیبی، دانشگاه تهران، سال ۷۹، ص ۷.

بین‌الملل، مجموعه‌ای از قواعد بین‌المللی است که موضوع آن پیشگیری از آلودگی و حفاظت از محیط زیست است. حقوق بین‌الملل محیط زیست رشته‌ای بسیار جوان است که رشد خود را از دهه ۱۹۶۰ آغاز کرده است. در این میان حقوق بین‌الملل محیط زیست تحت تأثیر اندیشه‌های مختلف بشری قرار گرفته است.

هدف حقوق بین‌الملل محیط زیست عبارت است از حفاظت از طبیعت و منابع آن، حفظ و تکثیر منابع انرژی تجدید شونده، مقابله با آلودگی‌ها و آفات و اصلاح کیفیت زندگی، ایجاد محیطی سالم برای نسل فعلی و آتی و حفظ میراث مشترک بشریت است که دولت‌ها را موظف می‌کند در جهت خدمت به این منافع با یکدیگر همکاری کنند.

۲-۲- ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای در پرتو معاهدات بین‌المللی مربوط به

حفاظت از محیط زیست

معاهدات بین‌المللی محیط زیست شیوه حقوقی رایجی هستند که برای پاسخ‌گویی به مسائل و مشکلات محیط زیستی فرامرزی به کار می‌روند. بسیاری از معاهدات محیط زیستی دربرگیرنده موضوع آلودگی‌های مرزگذر محلی نظیر باران اسیدی یا منبع مادی مشترک نظیر رودخانه یا دریاچه هستند. به همان ترتیب که مشکلات محیط زیستی طبیعتاً با شدتی هرچه تمام‌تر جنبه جهانی به خود می‌گیرند معاهدات گسترده‌تری در مورد اقیانوس‌ها، جو، آب و هوای جهانی و قطب جنوب در معرض خطر انقراض، مورد توجه واقع می‌شوند و نقش بزرگی در حفظ محیط زیست کره زمین خواهند داشت. در زمینه معاهدات بین‌المللی محیط زیست اسناد بین‌المللی، کنوانسیون‌ها و موافقت‌نامه‌های فراوانی وجود دارد که به‌طور خلاصه به برخی آن‌ها اشاره می‌شود.

۲-۲-۱- کنوانسیون بازل در مورد کنترل انتقال برون مرزی مواد زائد خطرناک

و دفع آنها

هدف این کنوانسیون، کاهش تولید و انتقال برون مرزی مواد زائد خطرناک بویژه حمل و نقل و انهدام آنها در کشورهای در حال توسعه است. این کنوانسیون همچنین یک رژیم اعلام رضایت قبلی برای کنترل تجارت مواد زائد خطرناک ایجاد می‌کند. اعضای صادر کننده باید به خواسته‌های عضو وارد کننده با ممنوعیت صدور چنین موادی احترام بگذارند. مگر اینکه عضو وارد کننده به طور خاص محموله مورد نظر را به طور کتبی اجازه داده باشد.

۲-۲-۲- کنوانسیون نومه آ ۱۹۸۶

کنوانسیون حفاظت از منابع طبیعی و محیط زیست جنوب اقیانوس آرام^۱ در ۲۵ نوامبر ۱۹۸۶ تصویب و در ۲۲ اگوست ۱۹۹۰ لازم‌الاجرا شد. حفاظت از محیط زیست دریایی جنوب اقیانوس آرام طبق برنامه‌ریزی‌های منطقه یونپ، موضوع کنوانسیون نومه آ و دو پروتکل آن، برای همکاری متقابل در موارد اضطراری آلودگی و جلوگیری از آلودگی منطقه جنوب اقیانوس آرام ناشی از آلودگی و دفع زباله است. این معاهده قواعد مفصلی در مورد انبارسازی، نیاز به انبارسازی زباله‌های خطرناک و سمی با هدف اقداماتی برای جلوگیری از آلودگی و ممنوعیت انبارسازی زباله‌های رادیواکتیو یا سایر مواد مقرر کرده است.^۲

1 - Convention for the Protection of the Natural Resources and Environment of the South Pacific

2 - Region and Protocols (1998)

۲-۲-۳- معاهده آنتارکتیک

معاهده قطب جنوب اولین معاهده‌ای است که در آن انجام انفجارهای هسته‌ای ممنوع اعلام شده است این معاهده اول دسامبر ۱۹۵۹ در واشنگتن به امضا رسید (Margolis, 2000: 629) و در ژوئن ۱۹۶۱ لازم‌الاجرا گردید. در بند اول این معاهده آمده است: «هرگونه انفجار هسته‌ای در قطب جنوب و دفع مواد زائد رادیواکتیو در آن ممنوع است» و در بند دوم نیز آمده است «هر معاهده دیگری که در آینده راجع به انفجارهای هسته‌ای و دفع زباله‌های هسته‌ای به امضا برسد و همه دولت‌های متعاقد به آن ملحق شوند بر منطقه قطب جنوب نیز حاکم خواهد بود.» به نظر نگارنده منظور از انفجار هسته‌ای مندرج در بند دوم معاهده همان انفجارهای هسته‌ای غیرصلح‌آمیز است چون این معاهده انفجار هسته‌ای صلح‌آمیز را ممنوع نکرده است و در این معاهده مواردی وجود دارد که به آن‌ها توجه نشده است. به عنوان مثال در مورد استفاده از رادیوایزوتوپ‌های استفاده شده باید دیگر اعضای مشورتی را در جریان قرار داد. مورد دیگر مسئله خطرناک و مضرات و معایب استفاده صلح‌جویانه از انرژی هسته‌ای پیش‌بینی نشده است چون در استفاده صلح‌جویانه از انرژی هسته‌ای هم صدماتی به محیط زیست وارد می‌گردد که از این نظر در معاهده پیش‌بینی لازم نشده است.

۲-۲-۴- معاهده منع آزمایش‌های هسته‌ای در جو، ماورای جو و زیر آب^۱

این معاهده در ۵ اوت ۱۹۶۳ در مسکو میان آمریکا، انگلستان، شوروی سابق به امضا رسید و در ۱۰ اکتبر همان سال لازم‌الاجرا گردید. در این معاهده انواع آزمایش‌های هسته‌ای بجز آزمایش‌های هسته‌ای زیرزمینی ممنوع اعلام شده

1 - Treaty Banning Nuclear Weapon Testin Atmosphere in Outer Space, Under Water

است. به موجب ماده ۱ این معاهده: «هر یک از اعضای این معاهده تعهد می‌کنند که هرگونه آزمایش انفجار سلاح هسته‌ای یا انفجار هسته‌ای دیگر را در هر محل تحت صلاحیت یا کنترل خود ممنوع کند و از آن جلوگیری به عمل آورد». در متن معاهده ۲ بار از انفجار هسته‌ای استفاده شده است انفجار اولی ناشی از آزمایش هسته‌ای در نظر گرفته شده و منظور از (هر انفجار هسته‌ای دیگر) همه انفجارها اعم از صلح‌آمیز و غیرصلح‌آمیز نظامی و غیرنظامی به صورت عام است. به نظر نگارنده معاهده ۱۹۶۳ در جهت رفع دو دسته نگرانی به وجود آمده است: نگرانی اول مربوط به توسعه کمی و کیفی (افقی و عمودی) سلاح‌های هسته‌ای به واسطه انفجارهای هسته‌ای است و نگرانی دوم مربوط به آلودگی محیط زیست در نتیجه انفجارها و آزمایش‌های هسته‌ای است و بنابراین می‌توان گفت معاهده ۱۹۶۳ دوجنبتین است.

وقتی با دقت این معاهده بررسی می‌شود به نظر می‌رسد این معاهده بیشتر درصدد رفع نگرانی‌های ناشی از زیست محیط است؛ یعنی در جهت پیشگیری از آلودگی‌هایی است که به محیط زیست وارد می‌شود نه جلوگیری از گسترش تسلیحات هسته‌ای. زیرا این معاهده به طور صریح آن دسته از آزمایش‌های را منع می‌کند که می‌توانند محیط زیست را آلوده کنند؛ یعنی آزمایش‌های جو و دریا اما آزمایش‌های زیرزمینی را مشروط بر اینکه آلودگی ایجاد نکند اجازه داده است.

۲-۳- ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای در چارچوب قواعد عرفی حقوق بین‌الملل

محیط زیست

در این قسمت سؤالی که مطرح می‌شود این است که در چارچوب حقوق بین‌الملل محیط زیست جلوگیری از آلودگی محیط زیست یک قاعده عرفی است. آیا این قاعده عرفی در مورد ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای هم قابلیت اعمال دارد یا نه؟

برای بررسی وجود این قاعده عرفی، طبق معمول باید به مبانی متعددی مراجعه کرد که در ذیل مورد اشاره واقع می‌شود.

۲-۳-۱- اصول کلی عرفی در مورد آلودگی و وظایف دولت‌ها در قبال این

آلودگی‌ها

اصل اول این است که دولت‌ها باید اقدامات مناسبی را در جهت کنترل و نظم بخشیدن به منابع جدی آلودگی یا زیان‌های مرزگذر در سرزمینشان یا در مناطقی که تحت صلاحیت‌شان قرار دارد انجام دهند.

اصل ۲۱ اعلامیه استکهلم، اصل ۲ اعلامیه ریو و مواد ۱۹۲ و ۱۹۴ کنوانسیون حقوق دریاها و اصول یونپ و فعالیت‌های کمیسیون حقوق بین‌الملل گویای همین اصل است. این قاعده نشان می‌دهد که برخلاف قواعد قدیمی که تنها از دولت‌ها حمایت می‌کردند، امروزه این قاعده به وسیله قاعده دیگری جانسین شده است که از فضاهای عمومی مثل دریاها، آزاد، عمق دریاها، بستر و زیربستر دریاها از آلودگی‌ها حفاظت می‌کند. (Boyle, 1989: 271)

دومین اصل در این مورد آن است که دولت‌ها باید در مورد کنترل آلودگی‌های مرزگذر به خطرات زیست محیطی با هم همکاری کنند. این اصل ریشه در مجموعه‌ای از قواعد بین‌المللی دارد. مثلاً ماده ۳ منشور حقوق و تکالیف اقتصادی دولت‌ها تأکید می‌کند: «هر دولتی باید برای ایجاد یک نظام اطلاع‌رسانی و مشاوره در زمینه استفاده مطلوب از منابعش بدون این که سبب ورود زیان به سایر دولت‌ها شود همکاری نماید.» (Ibid: 278)

سومین اصل عبارت است از اطلاع‌رسانی فوری در مورد فعالیت‌هایی که به نحوی امکان دارد به سایر کشورها زیان وارد کند. در قواعد مونترال حقوق بین‌الملل در مورد آلودگی‌های مرزگذر در ماده ۵ و اصول سازمان توسعه و همکاری اقتصادی نیز این قواعد مورد اشاره قرار گرفته است.

۲-۳-۲- رویه قضایی

در سال ۱۹۳۸ داوری ترایل اسملتر^۱ موجب شد این اصل که «هر دولت وظیفه جلوگیری از اعمالی را بر عهده دارد که سبب وارد آوردن آسیب و خسارت به اشخاص و اموال قلمرو کشور دیگر می‌گردد.» وارد رویه قضایی محیط زیست بین‌المللی شود. قضیه مربوط به خسارت‌های ایجاد شده در ایالات واشنگتن در اثر دی‌اکسید سولفوری بود که در سال ۱۹۲۵ از یک کارخانه ذوب‌آهن واقع در مسافت ده مایلی مرز آمریکا - کانادا همراه با آب رودخانه یک به واشنگتن رسیده بود. دیوان در مورد خسارت وارده، کانادا را مسئول شناخت، اما اظهار نظر در مورد توقف آلودگی در آینده را مسکوت گذاشت. (موسوی، ۱۳۸۰: ۵۱)

در ۲۰ دسامبر ۱۹۷۴ استرالیا و زلاندنو علیه فرانسه در خصوص آزمایش‌های هسته‌ای فرانسه اقامه دعوی نمودند. در این قضیه، استرالیا و نیوزلند ادعا کردند که آزمایش‌های هسته‌ای فرانسه در اقیانوس آرام سبب ریزش اتمی می‌شود که نقض فاحش حاکمیت این دو کشور را در پی دارد و همچنین نقض حقوق بین‌الملل و در نتیجه صدمات محیط زیستی را سبب می‌شود. استرالیا و نیوزلند درخواست صدور دستور موقت از دیوان نمودند. در ۲۲ ژوئن ۱۹۴۷ دیوان بر مبنای اساسنامه خود اقدام به صدور دستور موقت کرد. دستور موقت چنین مقرر داشت «دولت فرانسه باید از آزمایش‌های هسته‌ای که باعث به جا ماندن ریزش‌های رادیواکتیو در سرزمین استرالیا می‌شود خودداری کند.» به‌رغم این دستور موقت، فرانسه در ماه‌های اوت و ژوئیه و سپتامبر ۱۹۷۴ آزمایش هسته‌ای دیگری انجام داد. (قاسم‌زاده، ش ۱۵: ۱۱۰)

صدور دستور موقت خود نشان دهنده حساسیت دیوان نسبت به لزوم حفظ محیط زیست سالم برای انسان‌هاست. با وجود این، دیوان با این استدلال که دادخواست استرالیا و نیوزلند علیه فرانسه موضوعیت خود را از دست داده است

^۱ - Trail Smelter

از ورود به ماهیب قضیه و اعلام موضع خود راجع به تعهدات و مسئولیت‌های دولت‌ها در حفظ محیط زیست خودداری کرد. (ذاکری، ۱۳۸۳: ۲۵۸)

با توجه به آنچه گفته شد می‌توان چنین نتیجه گرفت که در زمینه حفاظت از محیط زیست قاعده عرفی شکل گرفته است و از آنجا که قدرت ویرانگر سلاح‌های هسته‌ای و انفجارهای ناشی از آزمایش‌های هسته‌ای نه در فضا قابل جلوگیری است، نه در زمان؛ و اثرات مخرب و ویرانگر آزمایش‌های هسته‌ای روی محیط زیست، گسترده و آلودگی‌های ناشی از آزمایش‌های هسته‌ای ماندگارتر است این قاعده عرفی در مورد آلودگی‌های ناشی از آزمایش‌های هسته‌ای هم اعمال می‌شود.

ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای در پرتو مقررات حقوق بشر و بشر دوستانه

۳-۱- حقوق بشر و آزمایش‌های هسته‌ای

۳-۱-۱- مفهوم حقوق بشر

حقوق بشر به معنی امتیازاتی کلی است که هر فرد انسانی بر اساس طبع، ذات و شأن و مقام خویش هم به نفس انسان بودن و هم به لحاظ نقش کلی در جهان هستی و در عرصه روابط جمعی و در اندرون سازمان اجتماعی از آن برخوردار است. (فلسفی، ش ۱۷: ۹۵) مقصود حقوق بشر، ایجاد و ارتقای شرایطی از زندگی است که به انسان به عنوان اشرف مخلوقات جامعه بشری و جانشین حاکم مطلق و ازلی امکان می‌دهد تا بدون موانع بتواند قابلیت‌ها و استعدادهای خود را متجلی سازد؛ موانعی که بیشتر ساخته و پرداخته خود بشر بوده و برای افزایش دامنه اقتدار، بخشی از آن‌ها به ضرر سایرین پدیدار شده است. به همین جهت حقوق بشر در سطوح ملی و بین‌المللی، متوجه حمایت از فرد انسانی در مقابل رنج‌ها و مشقات ساخته دست انسان‌ها و موانع قابل اجتنابی است که از طریق اعمال محرومیت، بهره‌کشی، اختناق و کلیه اشکال سوء رفتار توسط گروه‌های سازمان نیافته و قدرتمند انسان‌ها به وجود آمده است. (آقایی، ۱۳۷۶: ۳)

عبارت حقوق بشر از پیشینه‌ای به قدمت حیات و زندگی بشری برخوردار است. هسته اصلی حقوق بشر به عبارت دیگر ماهیت جوهری حقوق بشر از هنگام اتفاقات وحشتناک و تکان دهنده جنگ جهانی اول و دوم به وجود آمد. از این زمان است که نیاز جدی به تدوین قوانین حقوق بشر احساس گردید. در زمینه حقوق بشر اسنادی به تصویب رسیده است که برخی از آن‌ها ارزش و جنبه جهانی دارند و برخی دیگر از آن‌ها اسناد منطقه‌ای‌اند که می‌کوشند سازوکارهای منطقه‌ای حقوق بشر را فراهم آورند.

نگارنده در این مقاله بین حقوق بشر و آزمایش‌های هسته‌ای اینگونه ارتباط برقرار می‌کند که در اکثر اسناد حقوق بشر جان، حیثیت و زندگی و حق انسان‌ها مورد حمایت قرار گرفته است. یعنی با توجه به اثرات زیانبار و حتی مرگبار آزمایش‌های و انفجارهای هسته‌ای بر تک‌تک افراد انسانی به این سؤال پاسخ داده خواهد شد که آیا این عمل ناقص حقوق بشر هست یا نه؛ و از چه طریقی انفجارهای هسته‌ای موجبات نقض حقوق بشر را فراهم می‌سازد.

۱ - حق حیات^۱ و مفهوم آن

زندگی و حیات موهبتی است الهی و حقی است که برای هر انسانی تضمین شده است و بر همه افراد و جوامع و حکومت‌ها واجب است که از این حق حمایت کنند و در مقابل هر تجاوزی علیه آن ایستادگی نمایند. کشتن هیچ‌کس بدون مجوز شرعی جایز نیست. حق حیات حق عالی موجود زنده انسانی است و حقی است که سایر حقوق از آن ناشی می‌شود. حق حیات حقی است که اساس تمام حقوق بشر است. (Buisson, 1996: 5) حمایت از حق حیات تضمینی در مقابل تمام عواملی نیست که تهدیدی علیه زندگی آدمی به حساب می‌آید، بلکه این حق تضمینی در مقابل محرومیت عمدی و بی‌احتیاطی در به مخاطره

1 - Right to Life

انداختن این حق افراد است. (آقایی، بهمن، ۵۸) از آنجا که حقوق بشر منوط به زنده ماندن ابنای بشر است، حق زندگی بر حقوق دیگر اولویت دارد چون بدون زندگی بقیه حقوق ارزش یا کاربردی ندارد.

۲- دلایل نقض حق حیات در نتیجه آزمایش‌های هسته‌ای

در رأی مشورتی ۱۹۷۴ در قضیه استرلیا و زلاندنو علیه آزمایش‌های هسته‌ای فرانسه دو دولت استرالیا و زلاندنو متوسل به حقوق اشخاص شده‌اند از جمله حق زندگی، حق ازدواج، تشکیل خانواده، حق تأمین اجتماعی و... و در رأی مشورتی ۱۹۹۶ یک عده از دولت‌ها به عنوان دولت‌های دارنده سلاح‌های هسته‌ای معتقد به مشروعیت کاربرد سلاح‌های هسته‌ای بودند و در مقابل کشورهای فاقد سلاح‌های هسته‌ای معتقد به عدم مشروعیت کاربرد این سلاح‌ها بودند. این عده توسل به سلاح‌های هسته‌ای و تلفات جانی ناشی از آن را تجاوز به «حق زندگی» و محروم ساختن خودسرانه افراد بشر از چنین حقی دانستند که در ماده ۶ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی تضمین شده است. با توجه به اینکه در طول این مقاله اثرات سلاح‌های هسته‌ای و انفجارهای هسته‌ای یکسان در نظر گرفته شد، و با توجه به اینکه سلاح‌های هسته‌ای و انجام انفجارهای هسته‌ای هر دو دارای اثرات ذیل هستند، این نتیجه به دست می‌آید می‌رسیم که آزمایش‌های هسته‌ای ناقض حق حیات بشری است.

۳- قدرت تخریب، مرگ‌آفرینی و صدمه به امنیت فیزیکی

این سلاح‌ها، از نظر قابلیت و توان تخریب‌کنندگی با سلاح‌های متعارف غیرقابل مقایسه هستند و از بالاترین توان تخریبی برخوردارند؛ به طوری که مثلاً با استفاده از یک سلاح هسته‌ای، به آسانی انهدام کلی یک یا چند شهر میسر خواهد شد.

۴- حجم تلفات و پیامدها

علاوه بر قابلیت‌ها و پتانسیل سلاح‌های کشتار جمعی، نتایج فعلیت یافتن این قابلیت‌ها نیز از عناصر تشخیص و تعریف سلاح‌های مذکور است. وصف انهدام، تخریب یا کشتار دسته‌جمعی، گستردگی سطح تلفات و صدمات ناشی از این دسته از سلاح‌ها را نمایان می‌سازد.

۱- حق بر زیستن در محیط زیست سالم و آزمایش‌های هسته‌ای

۱-۱- مفهوم حق بر محیط زیست^۱

امروزه به موضوع داشتن محیط زیست سالم به عنوان یک حق بشری نگریسته می‌شود. (Brown: 1) اگر محیط زیست سالم نباشد حق حیات بشری که از جمله حقوق بنیادین تلقی می‌شود در معرض خطر قرار می‌گیرد. حق بر محیط زیست یعنی داشتن محیطی سالم همچون آزادی و برابری از حقوق بنیادین انسان‌هاست. حق بر زیستن در محیط زیست سالم یعنی هر انسان به‌طور فردی و همه انسان‌ها به صورت گروهی حق دارند از محیطی سالم و متعادل از نظر زیست محیطی و مساعد برای توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حقوقی برخوردار گردند.

۱-۲- دلایل نقض حق زیستن در محیط زیست سالم در نتیجه انفجارهای

هسته‌ای

در سال ۱۹۴۵ دولت ژاپن به منظور قطع آزمایش‌های اتمی آمریکا در اقیانوس آرام و به طور کلی قطع هر نوع آزمایش اتمی و جبران خسارت ناشی از این آزمایش‌ها به دکتترین حقوق شخص استناد کرد. حقوقدانان ژاپنی بر اساس احترام به شئون انسانی که بنیاد دکتترین حقوقی شخص است، انهدام، و کشتار بی‌رحمانه انسان‌ها در اثر این آزمایش را شدیدترین تجاوز به شئون و احترامات انسانی تلقی کرده‌اند. حق دسترسی به محیط زیست سالم به عنوان حقی بنیادین تلقی شده است. (برونر، ش ۵: ۵۴)

در رأی ۱۹۷۴ در قضیه آزمایش‌های اتمی، دو دولت استرالیا و زلاندنو برای محکوم کردن آزمایش‌های اتمی فرانسه در دریای آزاد در مدافعات خود در مقابل دیوان به حقوق شخص استناد نمودند از جمله حق حیات، حق آزادی و امنیت و... دیوان به ماده ۱ اعلامیه جهانی حقوق بشر در این قضیه استناد کرد. به نظر

1 - Right to Environment

دیوان در رأی مشورتی ۱۹۹۶ اگرچه حقوق بین‌الملل موجود مربوط به حمایت از محیط زیست صریحاً کاربرد سلاح‌های هسته‌ای را ممنوع نمی‌سازد ولی در چارچوب اجرای اصول و قواعد اعمال‌پذیر در مناصمات مسلحانه، عوامل مهم زیست محیطی باید مورد توجه قرار گیرد. (راجرز، ۱۳۸۶: ۱۱۰)

همه آرائی که در زمینه حق بر محیط زیست آورده شده، نشان از توجه جامعه بین‌المللی به قضیه حیات بشر در سایه محیط زیست سالم است و از آنجا که انجام انفجارهای هسته‌ای چه در خشکی و چه در عمق دریاها خطراتی برای مردم، کشاورزی، دام، سرزمین فضا و امکانات انسانی دارد و آلودگی‌های هسته‌ای در مجموع بر سلامت انسان، گیاهان و جانوران تأثیر می‌گذارد از این حیث هم انجام انفجارهای هسته‌ای با مقررات حقوق بشر متناقض است.

حقوق بشر دوستانه بین‌المللی و آزمایش‌های هسته‌ای

۴-۱- مفهوم حقوق بشر دوستانه^۱

با اینکه به همت حقوق بین‌الملل توسل به زور، جنگ به مثابه بارزترین نماد از تهدید صلح و امنیت بین‌المللی تحت قاعده در آمده و مشروعیت بین‌المللی آن نیز امری استثنایی تلقی شده اما، مبانی و عوامل انگیزش و بروز جنگ چنان فراگیر و پیچیده است که با صرف وجود این قواعد نمی‌توان جهان‌عاری از جنگ را محقق ساخت. به همین دلیل است که حقوق بشر دوستانه با درک همین امر به عنوان امری غیرقابل اجتناب در صدد برآمده است تا نوع و سطح رفتار دولت‌ها و دیگر بازیگران در طول جنگ را سامان دهد و به صورتی محدود کنترل نماید که مقتضیات انسانی و کرامت بشری تحت‌الشعاع نبرد و رفتارهای خصمانه و خشونت‌های جنگی قرار نگیرد. (ICRC: 184)

حقوق بشر به حقوقی گفته می‌شود که همگان در همه زمان‌ها و مکان‌ها از آن

1 - Humanitarian Law

برخوردار هستند در حالی که حقوق بشردوستانه، حقوق حمایت کننده از اشخاص در مخاصمات مسلحانه است. در گذشته حقوق بشر مربوط به زمان صلح بود و حقوق بشردوستانه مربوط به حمایت از قربانیان جنگی، اما امروزه حقوق بشر و حقوق بشردوستانه درهم تنیده‌اند. در واقع حقوق بشر به حقوقی گفته می‌شود که همه در هر زمان و در هر مکان از آن برخوردار هستند. هر دو نظام حقوقی، سطح رفتار با افراد را ارتقا می‌دهند و هر دو از افراد حمایت می‌کنند.

۲-۴- آزمایش‌های هسته‌ای و نقض تعهدات بشردوستانه دولت‌ها مبنی بر جلوگیری از آلودگی محیط زیست در زمان جنگ

از دیرباز تخریب محیط زیست یکی از روش‌های جنگی متداول بوده است. بررسی‌ها و مذاکراتی که در مورد مسئله محیط زیست انجام گرفت، نشان می‌دهد که محدودیت‌های مقرر در حقوق مخاصمات مسلحانه بهترین تضمین در جهت محدودیت در انتخاب شیوه‌های جنگی، و تخریب هدف‌های نظامی و غیرنظامی در طول درگیری‌های مسلحانه و بهترین تضمین در جهت حمایت از محیط زیست است. (رشید: ۱۳۲) برای اولین بار، اعلامیه سن‌پترزبورگ در یازدهم دسامبر ۱۸۶۸، استفاده از برخی ابزارهای جنگی را که رنج و آزار بی‌نتیجه و بیهوده به بار می‌آورد منع کرد. (روسو: ۲۶۳)

جامعه بین‌المللی با یک معاهده ویژه یعنی کنوانسیون ۱۹۷۷ در مورد ممنوعیت نظامی یا هر نوع استفاده خصمانه دیگر از فنون تغییر محیط زیست (انمد)^۱ در زمینه خسارت زیست محیطی به عنوان ابزار تعمدی جنگ دست یافت. ممنوعیت سلاح‌های فهرست شده برای ایراد زیاد به محیط زیست در طول مذاکرات پیرامون پروتکل‌های الحاقی تنها یک موضوع فرعی بود و فقط در

1 - Enmod

قالب یک ماده مختصر تدوین شد. (فلک، ۱۳۸۷: ۱۶۵)

به نظر نگارنده، اینکه آیا مقررات مندرج در کنوانسیون‌های ژنو و پروتکل الحاقی در زمینه سلاح‌های هسته‌ای و آزمایش‌های هسته‌ای هم قابل اعمال است یا نه، موضوعی است که جای بحث دارد. در حالی که نوع سلاح‌ها در پروتکل و کنوانسیون ژنو وارد شده ولی هیچ اسمی و اثری از سلاح‌های هسته‌ای و انفجارهای هسته‌ای نیست. باید به این نکته توجه داشت که با اینکه اسمی از این سلاح‌ها برده نشده است ولی از آنجا که از ویژگی‌های آثار انفجارهای هسته‌ای گستردگی، دوام و شدت این انفجارهاست این اثرات با تعریف کنوانسیون انمد تطابق دارد. هر چند که قدرت‌های دارای سلاح‌های هسته‌ای از نظر سیاسی قبول نداشتند و مانع از شمول این سلاح‌ها در تعریف و پروتکل‌های الحاقی و کنوانسیون‌های ژنو می‌شدند ولی عدم شمول سلاح‌های هسته‌ای در تعریف این پروتکل‌ها خللی بر شمول این سلاح‌ها و اثرات انفجارهای هسته‌ای ندارد و این سلاح‌ها را هم شامل می‌شود.

۳-۴- انفجارهای هسته‌ای و تعهد دولت‌ها به جلوگیری از آسیب رساندن به

افراد و اموال غیرنظامی

حقوق بشردوستانه در جهت محدود کردن آزادی عمل دولت‌های حاکم و درگیر در جهت انسانی کردن مخاصمات شکل گرفته است. در این مورد دولت‌ها به طور کلی پذیرفته‌اند که سلاح‌های مورد استفاده در جنگ می‌بایست تنها اهداف نظامی را نشانه‌گیری کنند و باید متناسب با اهداف نظامی و ضرورت‌های نظامی و در جهت دستیابی به آن اهداف به کار روند و نباید باعث درد و رنج بی‌هوده قربانیان شوند. به طور کلی یکی از اهداف حقوق بین‌الملل بشردوستانه، حمایت از جمعیت‌های غیرنظامی و تأمین مصونیت آنان از طریق منع حملات کور و بی‌هدف است که این اهداف در ماده ۵۱ پروتکل ژنو ذکر شده و ماده ۵۲ آن نیز به حمایت از افراد و اموال غیرنظامی اختصاص دارد.

حقوق بین‌الملل میان رزمندگان و غیررزمندگان تفکیک قائل می‌شود، در واقع

عملیات رزمی فقط باید نسبت به افراد نظامی و هدف‌های نظامی انجام شود. بنابراین حمله به محل‌ها یا نقاطی که غیرنظامیان به طور متراکم در آنجا هستند ممنوع است و همچنین هدف‌گیری اموال و اشیاء غیرنظامی. مقصود از این ممنوعیت‌ها روشن به نظر می‌رسد چون نه حمله به افراد غیرنظامی فاقد سلاح که در محاصمه شراکت ندارند واجد مزیت نظامی است و نه نابود کردن اموال غیرنظامی بر استدلال دلایل و ضرورت‌های نظامی قابل توجیه است. (زمانی، ۱۳۸۷: ۱۱۱)

همان‌طور که می‌دانیم تعداد کشته شدگان غیرنظامی بمب‌هایی که بر هیروشیما ناکازاکی فرود آمدند، به مراتب بیشتر از نظامیان بود. با تکیه بر این عواقب، انفجار ناشی از آزمایش هسته‌ای به گونه‌ای است که لزوماً دامنگیر همه می‌شود و نابودی غیرنظامیان با آن حتمی است و به این ترتیب مصونیت مردم و اموال غیرنظامی از میان می‌رود عده‌ای از حقوقدانان با استناد به این ویژگی قائل به عدم مشروعیت به کارگیری سلاح‌های هسته‌ای و آزمایش‌های هسته‌ای هستند. اما قدرت‌های هسته‌ای با این نظر مخالف‌اند و عقیده دارند که سلاح‌های هسته‌ای از زمان جنگ جهانی دوم، تغییرات عمده‌ای کرده است و در حال حاضر این امکان وجود دارد که سلاح هسته‌ای را با دقت تمام به سمت هدفی خاص نشان گرفت بدون آنکه مردم غیرنظامی آسیب ببینند. با این حال هرچند می‌توان برای نسل جدیدی از سلاح‌های استراتژیک اهداف نظامی را دقیقاً تعیین کرد، ولی با هدف نظامی به شرح مندرج در ماده ۵۲ پروتکل اول الحاقی ۱۹۷۷ که در مورد حمایت عمومی از اموال غیرنظامی است فاصله بسیار دارد. مقررات حقوق بین‌الملل در جهت حمایت از اموال غیرنظامی شامل: حمایت از اموال فرهنگی، و حمایت از تأسیسات دارای قدرت‌های خطرناک است.

تا اوایل قرن ۱۸ تخریب بی‌دلیل میراث فرهنگی یا غارت آن‌ها از سرزمین‌های اشغالی در زمره نقض رویه ملت‌های متمدن و رفتار مطلوب به شمار می‌رفت. به نظر نگارنده حمایت از اموال فرهنگی به عنوان یک نمونه از اموال

غیرنظامی از این جهت حائز اهمیت است که اولاً وجود میراث فرهنگی نشان از هویت و ملیت سکنه هر دولت است؛ و از طرف دیگر افرادی در اطراف این اموال در حال سکونت هستند که با مورد تهاجم قرار گرفتن این اموال، افراد غیرنظامی زیادی از بین خواهند رفت.

حمایت از افراد غیرنظامی اطراف نیروگاه‌های هسته‌ای تولید برق و تأسیسات دارای قدرت خطرناک، نمونه دیگری از مقررات حمایتی پروتکل الحاقی ۱۹۷۷ به شمار می‌رود در صورت بروز جنگ و مورد هدف قرار گرفتن این نیروگاه‌ها انفجاری شبیه همان آزمایش‌های هسته‌ای شکل خواهد گرفت و افراد و اموال نظامی و غیرنظامی زیادی بیهوده مورد آسیب قرار می‌گیرند. از این حیث هم حقوق بین‌الملل محدودیت‌هایی قائل شده است.

در پایان، با جمع‌بندی این توضیحات به این نتیجه می‌رسیم که چون هدف حقوق بشردوستانه مندرج در پروتکل‌ها حفاظت از جان اشخاص و حمایت از محیط زیست در جهت زندگی افراد در محیطی سالم و به‌دور از هرگونه تشنج نظامی و حفاظت از اموال غیرنظامی است، و انفجارهای هسته‌ای و هر عملی که باعث صدمه و آسیب بیش از حد نیاز به افراد غیرنظامی وارد کند بنابراین، این‌گونه آزمایش‌ها با حقوق بین‌الملل بشردوستانه و مقررات مربوط به آن در تناقض خواهد بود.^۱

نتیجه‌گیری

پیشرفت‌های صنعتی و کشفیات علمی موجب شده است که چند دولت بزرگ به سلاح‌های جدیدی دست یابند و قدرت تخریبی آن‌ها طوری است که دفاع در برابر آن اگر غیرممکن نباشد بسیار دشوار است. اختراع سلاح‌های جدید متأسفانه هنگامی به مرحله عمل درآمده است که در زمینه سیاسی و حقوقی

1 - ر.ک به: علیرضا، دلفبوش، «حقوق بشردوستانه در مخاصمات مسلحانه بین‌المللی و غیر بین‌المللی»، فصلنامه سیاست خارجی، ۱۳۸۸.

جامعه بین‌الملل به رشد کافی نرسیده و وجدان عمومی ملل و دول برای قبول یک نظام امنیت مشترک جهانی آمادگی ندارد. پیشرفت مادی از یک طرف و عقب افتادگی معنوی از طرف دیگر خطر عظیمی دربردارد، زیرا ممکن است بر اثر یک اشتباه فنی یا اتفاق پیش‌بینی نشده و یا یک هیجان یا دیوانگی آنی جنگ نابود کننده‌ای برپا گردد و نسل بشر در معرض نابودی قرار گیرد.

اگر در سامان دادن جامعه بشری تأخیر شود و بین سیاستمداران و حقوقدانان برای سامان دادن به جامعه بین‌المللی توافقی نشود خطر آن است که دانش بشر با تکیه بر سلاح‌های اتمی روزی نابودی نسل بشر را در پی داشته باشد. عدم تعادل بین قدرت سلاح‌های تخریبی و دفاعی با اینکه نسل بشر را به نابودی تهدید می‌کند ولی این امتیاز را هم دارد که زمامداران و مقامات دولت‌ها را بیشتر به مسئولیت خطیر خود آگاه ساخته و وادار می‌سازد که به عواقب وخیم جنگ بیندیشند و همین امر احتمال جنگ جهانی سوم را به دست کم کاسته است. تا زمانی که خطر تخریبی سلاح‌های هسته‌ای باقی است می‌توان امیدوار بود که برخورد جدی و عمومی بین دولت‌های بزرگ روی نخواهد داد؛ زیرا مقامات این دولت‌ها بخوبی می‌دانند که در صورت وقوع چنین جنگی نه دولت غالب وجود خواهد داشت و نه دولت مغلوب و خطر همگانی خواهد بود. این خطر مشترک سرنوشت ملل و دول را به هم پیوند داده و به‌طور مستقیم حس همبستگی بین مردم جهان را بیدار کرده است. طی قرن حاضر زمامداران بعضی از دولت‌های بزرگ که از طرفی خطرات جنگ را پیش‌بینی می‌کردند و از طرف دیگر به فقدان تشکیلات لازم برای حفظ صلح بین‌المللی آگاهی داشته‌اند درصدد برآمدند با ارائه طرح‌هایی به منظور تحدید یا تقلیل و خلع سلاح بین‌المللی اقدام کنند و همچنین با منع استعمال سلاح‌های هسته‌ای از گسترش خطر جنگ و آثار مخرب سلاح‌های جنگی بکاهند.

سرانجام اینگونه نتیجه‌گیری می‌شود که از نظر حقوق بین‌الملل در نامشروع و محدود بودن آزمایش‌های هسته‌ای تردید وجود دارد.

منابع

- ۱ - آقای، بهمن، "فرهنگ حقوق بشر"، تهران، گنج دانش، سال ۱۳۷۶.
- ۲ - البرزی ورکی، مسعود، «نقد و بررسی رأی مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری راجع به تهدید یا توسل به سلاح‌های هسته‌ای» «مجله حقوقی»، پاییز ۸۳.
- ۳ - امیرارجمند، اردشیر، حفاظت از محیط زیست و همبستگی بین‌المللی، «تحقیقات حقوقی»، ش ۱۵.
- ۴ - برونر، شانتل، قانونی بودن آزمایش‌های هسته‌ای در دریای آزاد، ترجمه رضا فیوضی، «مجله حقوقی»، ش ۵.
- ۵ - «تحقیقی از دانشگاه هاروارد»، ترجمه موسوی، سیدفضل‌الله، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۰.
- ۶ - ثریایی‌آذر، حسین، «حقوق بین‌الملل عمومی»، تهران، نشر قومس، چاپ اول، ۱۳۸۲.
- ۷ - ذاکری، مهدی، «مفاهیم کلیدی حقوق بشر»، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۳.
- ۸ - راجرز، آنتونی، قواعد کاربردی حقوق مناصمات مسلحانه، ترجمه کمیته ملی حقوق بشر دوستان، تهران، ۱۳۸۶.
- ۹ - رشید، احمد، «اسلام و حقوق بین‌الملل عمومی»، ترجمه سید حسین سیدی، مرکز مطالعات عالی بین‌المللی، تهران.
- ۱۰ - روسو، شارل، «حقوق بین‌الملل عمومی»، ترجمه سیدعلی هنجنی، دفتر خدمات حقوق بین‌الملل.
- ۱۱ - زمانی، قاسم و ساعد، نادر، «حقوق بشر دوستانه در مناصمات مسلحانه»، کمیته ملی حقوق بشر دوستانه، ۱۳۸۷.
- ۱۲ - ساعد، نادر، «حقوق بشر دوستانه و سلاح‌های هسته‌ای»، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های

- شهر دانش، تهران ۸۶.
- ۱۳ - عسگری، یدالله، به نقل از سایت اینترنت: www.iaea.org/bulletin/nucleartest.pio.
- ۱۴ - غریب‌آبادی، کاظم، بررسی معاهده منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای، دانشگاه امام حسین، تهران ۸۲.
- ۱۵ - فلسفی، هدایت‌الله، "تدوین و اعتلای حقوق بشر در جامعه بین‌المللی"، تحقیقات حقوقی، ش ۱۷.
- ۱۶ - فلسفی، هدایت‌الله، نابرابری دولت‌ها در قبولی و اجرای معاهده منع گسترش، "مجله حقوقی"، شماره ۹.
- ۱۷ - فلک، دیتر، "حقوق بشر دوستانه در مناسبات مسلحانه"، ترجمه نادر ساعد و دیگران، شهر دانش، تهران ۱۳۸۷.
- ۱۸ - قاسم‌زاده، سیدروح‌الله، "بررسی ابعاد حقوق محیط زیست"، فصلنامه علمی علامه، ش ۱۵.
- ۱۹ - مدنی، جلال‌الدین، خلع سلاح و سازمان ملل متحد، نشر دادگستر، سال ۱۳۶۰.
- ۲۰ - ملک‌محمدی‌نوری، حمیدرضا، "قاره جنوبگان در حقوق بین‌الملل و جامعه جهانی"، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، تهران ۱۳۷۰.
- ۲۱ - ناصری، امیر، "جنایت جنگی در اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، واحد مراغه، سال ۱۳۸۶.
- 22 - Boyle, Allen, Nuclear Energy and International Law, An Environmental Perspective, *British Year Book of International Law* 1989.
- 23 - Bryan. E. Black law Dictionary, form 49511,n.
- 24 - Laurence Buisson, International Law the international Court of Justices and Nuclear Weapons, Advisory Opinion I.C.J 1996.
- 25 - Laurence Buisson, International Law the International Court of Justice and Nuclear Weapons.
- 26 - Margolis E, «The Hydrogen Bomb Experiments, International Law, 2000.vo167.
- 27 - Wiss Brown, «The Recognition of the Right to a Healthy Environment», Oxford.
- 28 - www.CTBT.org.
- 29 - www.icrc.com/Advisory/Service on International Humanitarian Law/What is Humanitarian Law.